УДК 343.3.7(477)

Шульга А.М.
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права та кримінології Харківського економіко-правового університету

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЕМЕЛЬНІ ЗЛОЧИНИ ТА ЇЇ ПІДСТАВИ

Анотація. Статтю присвячено актуальним питанням встановлення підстав кримінальної відповідальності за земельні злочини, як основного засобу протидії земельній злочинності в Україні. Автором розглянуто основну юридичну підставу кримінальної відповідальності за земельні злочини. Виявлено особливості об'єктивних та суб'єктивних ознак складу земельних злочинів.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, земельні злочини, склад злочину, земельні ресурси.

Аннотация. Статья посвящена актуальным вопросам установления оснований уголовной ответственности за земельные преступления, как основного средства противодействия земельной преступности в Украине. Автором рассмотрено основное юридическое основание уголовной ответственности за земельные преступления. Выявлены особенности объективных и субъективных признаков состава земельных преступлений.

Ключевые слова: уголовная ответственность, земельные преступления, состав преступления, земельные ресурсы.

Summary. The article is devoted to pressing issues of establishing the grounds for criminal liability for land crimes, as the main means of combating land crime in Ukraine. The author considers the main legal basis for criminal liability for land crimes. The features of objective and subjective features of the composition of land crimes are revealed.

Keywords: criminal liability, land crimes, crime, land resources.

Постановка проблеми. На сьогодні питання правової охорони земельних ресурсів від злочинних посягань є достатньо актуальною. Це,

насамперед, пов'язано з важливістю земельних ресурсів для держави, суспільства та окремої особи. Кількісні та якісні характеристики земельних ресурсів, їх правовий статус, а також забезпечення правової охорони земельних ресурсів виступають важливими складовими загальнодержавної безпеки. Одним з найбільш дійових засобів забезпечення охорони земельних ресурсів від суспільно небезпечних, винних та протиправних посягань є встановлення кримінальної відповідальності.

Питаннями правової охорони природних ресурсів, у тому числі й земельних ресурсів займалися і займаються на сьогодні такі вчені: В. І. Андрейцев, Ю. С. Богомяков, М. М. Бринчук, Т. Д. Бушуєва, В. П. Владимиров, С. Б. Гавриш, Н. С. Гавриш, П. С. Дагель, О. В. Дубовик, Є. М. Жевлаков, О. С. Колбасов, З. Г. Корчева, С. М. Кравченко, У. Я. Крастиньш, Б. М. Леонтьєв, Н. О. Лопашенко, Ю. І. Ляпунов, В. К. Матвійчук, В. Л. Мунтян, П. С. Матишевський, В. О. Навроцький, В. В. Петров, П. Ф. Повеліцина, Б. Г. Розовський, Н. І. Тітова, Ю. С. Шемшученко, Н. Г. Шимбарева, М. В. Шульга та інші фахівці з кримінального, екологічного, земельного права та кримінології.

Метою статті є аналіз та з'ясування об'єктивних та суб'єктивних ознак складу земельних злочинів, як достатньої підстави кримінальної відповідальності за означену групу злочинів.

Основний зміст. Кримінальна відповідальність вважається найсуворішим видом юридичної відповідальності. В теорії кримінального права сутність кримінальної відповідальності розуміється по-різному. Так, одні вважають, що кримінальна відповідальність – це обов'язок винної особи дати у встановленому порядку звіт про вчинений злочин: піддатися визначеним правообмеженням (запобіжним заходам), що випливають із встановленого порядку рішення питання про відповідальність, бути засудженим від імені держави і понести належне покарання [1, с. 21]. Такий обов'язок заснований на положеннях закону про кримінальну відповідальність та забезпечується примусовою силою держави [2, с. 25; 3, с. 86; 4, с. 49].

Другі зазначають, що кримінальна відповідальність – це державне засудження особи, яка вчинила злочин, що закріплюється в обвинувальному вироку суду та пов'язане з реальним застосуванням чи без такого заходів кримінально-правового примусу. Сутність кримінальної відповідальності в цьому випадку полягає в тому, що її елементом є державний осуд діяння винного державою в обвинувальному вироку суду [5, с. 39; 6, с. 39].

Треті розглядають кримінальну відповідальність як реальне застосування кримінально-правової норми, зокрема, її санкції [7, с. 39]. У цьому контексті прихильники такого розуміння кримінальної відповідальності ототожнюють її з кримінальним покаранням. Так, наприклад, Ю. В. Баулін, розглядає сутність кримінальної відповідальності в межах процесу реалізації санкції кримінально-правової норми та визначає поняття кримінальної відповідальності як «передбачені КК вид та міра обмеження прав і свобод злочинця, що індивідуалізується судом та здійснюється спеціальними органами держави» [8, с. 30].

Четверті пропонують підходити до розуміння сутності кримінальної відповідальності через категорію правовідносин. При такому розумінні кримінальна відповідальність визначається як сукупність кримінальних, кримінально-процесуальних та кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають між злочинцем та державою в особі органів, які здійснюють боротьбу зі злочинністю [9, с. 50]. Або ж кримінальна відповідальність ототожнюється лише з кримінальними правовідносинами чи з їхнім певним видом – охоронними кримінально-правовими відносинами, пов'язаними із вчиненням злочину [10, с. 9].

Сутність п'ятої позиції щодо розуміння кримінальної відповідальності зводиться до того, що крім відповідальності за минулу поведінку, яка є ретроспективною (негативною) відповідальністю, в механізмі кримінально-правового регулювання існує ще і позитивна відповідальність. Вона розуміється як усвідомлення особою необхідності дотримання кримінально-правової заборони, формування відповідального ставлення особи до виконання обов'язків щодо невчиненню злочину. Диференціація кримінальної відповідальності на дві форми – позитивну та ретроспективну обумовлюється двома різними підставами її виникнення. Так, вчинення злочину тягне ретроспективну кримінальну відповідальність, а правомірна поведінка, яка стимулюється законом, створює позитивну відповідальність суб'єкта [11].

Таке розуміння кримінальної відповідальності вбачається найбільш обґрунтованим. Хоча при цьому, неоднозначною є позиція прибічників такого розуміння кримінальної відповідальності в частині визначення кримінальної відповідальності. По-перше, як обов'язку піддатися визначеним кримінальним законом правообмеженням [12, с. 44-45]. По-друге, як охоронюваним кримінально-правовим відносинам, пов'язаним із вчиненням злочину [10, с. 9]. Водночас і з приводу «позитивної» відповідальності намітилася тенденція до визначення її сутності не лише як усвідомленої необхідності дотримання кримінально-

правової заборони, а й як певного виду «заохочувальних кримінально-правових відносин» [10, с. 11].

Як вірно зазначається в літературі, сутність кримінальної відповідальності обумовлюється її особливою юридичною природою. Вона є типовою формою реалізації охоронних кримінально-правових відносин. Тому, під кримінальною відповідальністю розуміють типову форму реалізації охоронних кримінально-правових відносин, породжуваних вчиненням злочину, що полягає в державному осуді в обвинувальному вироку суду особи, що вчинила злочин, як правило, поєднаному із застосуванням до неї інших заходів державного примусу, які мають каральний характер та передбачені кримінальним законодавством України [11].

Відповідно до законодавчого положення, кримінальна відповідальність може наставати лише при наявності певних підстав. Такими підставами, згідно ч. 1 ст. 2 КК України є: вчинення особою суспільно небезпечного діяння (фактична підстава), яке містить склад злочину, передбаченого Особливою частиною чинного КК України (юридична підстава). Вичерпний перелік всіх злочинних діянь міститься саме в Особливій частині КК України. Серед таких діянь особливе місце займають так звані «земельні злочини». В науці кримінального права під земельними злочинами розуміють суспільно небезпечні винні діяння (дія або бездіяльність), передбачені відповідними кримінально-правовими нормами Особливої частини, які вчинюються відповідним суб'єктом злочину і посягають на відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів [13, с. 155]. Наведене визначення побудовано на базі загального визначення злочину. з цього приводу можливі подальші наукові дискусії.

Склад злочину, як єдина юридична підстава кримінальної відповідальності це певна модель будь-якого злочину, у тому числі й земельних. Під складом злочину в теорії кримінального права розуміють сукупність встановлених у законі про кримінальну відповідальність об'єктивних та суб'єктивних ознак, що визначають суспільно небезпечне діяння як злочинне. До цих ознак законодавець включає: 1) об'єкт та предмет злочину; 2) об'єктивну сторону; 3) суб'єкт злочину та 4) суб'єктивну сторону. Відсутність хоча б одного з елементів складу злочину означає, що автоматично втрачається підстава виникнення кримінальної відповідальності.

Аналіз загального складу земельних злочинів треба починати з характеристики об'єктивних ознак, а конкретно – з об'єкта і предмета

злочину. Вчення про об'єкт злочину є одним із центральних та дискусійних у науці кримінального права. Об'єкт злочину відіграє важливу роль і у визначенні самого поняття злочину, значною мірою впливає на зміст об'єктивних та суб'єктивних його ознак, а також є початковим при кваліфікації злочинів, побудови системи Особливої частини КК України [15, с. 86].

Самостійних досліджень поняття, сутності, впливу та значення об'єкта земельних злочинів на сьогоднішній день в теорії кримінального права не має. Це можна пояснити тим, що дана група злочинів сформувалася відносно недавно. Так, зокрема, первинно у чинному КК України було закріплено лише два склади: ст. 239 «Забруднення або псування земель» та ст. 254 «Безгосподарське використання земель». А вже пізніше, спочатку 11.01.2007 року до КК України було включено ст. 197-1 «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво», а потім 05.11.2009 року ще дві норми: ст. 239-1 «Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель» та ст. 239-2 «Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах».

Серед існуючих точок зору щодо визначення об'єкта злочину, не вдаючись до детального аналізу кожної пропонується вважати об'єктом земельних злочинів суспільні відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів. Таке розуміння вже існувало, але щодо інших елементів навколишнього природного середовища [16, с. 19; 17, с. 7]. Так, ст. 197-1 КК України – «Самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво» розміщена законодавцем у Розділі VI «Злочини проти власності». Відповідно, земельні ресурси у контексті цієї норми розглядаються як елемент відносин земельної власності, тобто відносини з приводу володіння, розпорядження та користування земельними ресурсами у вигляді конкретної земельної ділянки. Статті 239, 239-1, 239-2, 254 КК України знайшли своє місце у Розділі VIII «Злочини проти довкілля». У цьому випадку земельні ресурси виступають в якості елементів навколишнього природного середовища, а також елемента системи господарської діяльності. Тому, об'єктом цих злочинів виступають ті ж відносини у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів як елемента права власності, навколишнього природного середовища та елемента господарської діяльності.

Елемент складу злочину, що напряму відноситься до об'єкта – предмет злочину. В теорії існує беззаперечна точка зору про те, що

предметом злочину є речі матеріального світу з певними властивостями яких закон пов'язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину [14, с. 100; 18, с. 103; 21, с. 74]. Хоча, при цьому існують дещо інші трактовки цього елементу складу злочину [19, с. 93; 20, с. 71]. Відповідно, предметом означених злочинів виступають земельні ресурси у різних проявах. Зокрема, як природний об'єкт природного походження [22, с. 56; 23, с. 6], як просторово-територіальний базис для розвитку виробництва [24, с. 146; 25, с. 113], як земна куля, частина космічного простору [26, с. 5; 27, с. 4], як основний базис виробництва в сільському господарстві [28, с. 364; 29, с. 26].

Треба зазначити, що в літературі іноді ототожнюють терміни «земля», «земельні ресурси», «територіальні ресурси», «земельний фонд». Вони є різними за своїм логічним значенням та смисловим об'ємом. Тому слід погодитись з думкою М.Б. Данілішина про те, що досить часто ці терміни вживаються некоректно, а то і недоречно [30, с. 234].

Об'єктивна сторона складу злочину вказує на існуючи в об'єктивній дійсності зміни, що відбуваються у часі та просторі. Такі зміни, насамперед, відбуваються шляхом здійснення певної поведінки, яка характеризується своєю суспільною небезпечність, винністю та протиправністю. Об'єктивною властивістю суспільно небезпечного діяння виступає, як справедливо підкреслюється в літературі, його здатність заподіювати шкідливі зміни в об'єкті кримінально правової охорони [31, с. 127]. Так при вчиненні дій, передбачених диспозиціями статей 197-1, 239, 239-1, 239-2, 252, 254 КК України, шкода заподіюється існуючим відносинам у сфері охорони, раціонального використання та відтворення земельних ресурсів. Механізм заподіяння такої шкоди у всіх видах земельних злочинів різний, але всі дії тягнуть настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді: завдання значної шкоди законному володільцю або власнику (ч.ч. 1, 2 ст. 197-1 КК України), створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля (ст.ст 239, 239-1 КК України), спричинення тривалого зниження або втрати родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту (ст. 254 КК України). Виключення становить лише ст. 239-2 КК України. Об'єктивна сторона цього злочину сконструйована у вигляді формального складу.

Об'єктивна сторона земельних злочинів в основному сконструйована як злочини з матеріальним складом. Це означає, що для визнання злочину закінченим треба встановити наявність не тільки суспільно небезпечного діяння, а й суспільно небезпечного наслідку та

необхідного причинного зв'язку між діянням та наслідком. Встановлення ознак об'єктивної сторони земельних злочинів є необхідною умовою правильної і точної кваліфікації злочину, дозволяє робити висновки стосовно направленості дій винної особи, які мають на меті завдання шкоди земельним ресурсам як елементу права земельної власності, довкілля та складової господарської діяльності.

Суспільно небезпечні діяння, передбачені диспозиціями статей 197-1, 239, 239-1, 239-2, 254 КК України, по суті представляє активну форму поведінки людини. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України, така людина визначається як суб'єкт злочину. Суб'єктом земельних злочинів є особа фізична, осудна та яка досягла 16-річного віку. Тобто суб'єкт цих злочинів – загальний. Хоча при цьому окремі злочини цієї групи можуть бути вчинені й спеціальним суб'єктом, зокрема, забруднення або псування земель (ст. 239 КК України), незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 КК України), незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах (ст. 239-2 КК України), безгосподарське використання земель (ст. 254 КК України). Визнання суб'єктом цих злочинів спеціального суб'єкта ґрунтується на тому, що санкцією означених норм передбачене покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Таке покарання може бути застосоване лише до спеціального суб'єкта злочину [13, с. 156]. У всіх інших випадках кваліфікація земельних злочинів повинна відбуватися за сукупністю: відповідна частина статті, що передбачає відповідальність за відповідний земельний злочин і відповідна частина статті, що передбачає відповідальність за злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. Наприклад, ч. 1 ст. 197-1 та ч. 1 ст. 365 КК України та ін.

Окремим питанням наукового дослідження є можливість визнання суб'єктом земельних злочинів юридичних осіб. У кримінальному праві дискусії щодо проблеми визнання суб'єктом злочину юридичних осіб активно почалися з кінця XX століття. Ряд вчених наполягали на визнанні юридичної особи суб'єктом злочину [32, с. 35-36; 33, с. 31-37; 34, с. 18-27; 35, с. 227]. Їх опоненти зауважували, що за колективною відповідальністю юридичної особи можуть сховатися справжні винуватці злочину [36, с. 133-139]. Остання позиція вбачається найбільш виправданою та обґрунтованою. Тому, більш логічним є визнання в якості суб'єкта земельних злочинів саме фізичної, а не юридичної особи.

Земельні злочини можуть вчинятися або повністю умисно (ст.ст. 197-1, 239-2 КК України), або ж зі складною формою вини (ст.ст. 239, 239-1, 254 КК України). В останньому випадку маємо різне психічне ставлення винного окремо до суспільно небезпечного діяння – у вигляді умислу і окремо до суспільно небезпечного наслідку – у вигляді необережності. І якщо щодо умисного вчинення окремих земельних злочинів проблемні питання виникають не так гостро, то при встановлення складної форми вини в цих злочинах існують суттєві складнощі, які є предметом окремого наукового дослідження.

Концепція складної форми вини відноситься до методологічних принципів розподілу психічного ставлення особи до суспільно небезпечного діяння та до суспільно небезпечних наслідків. Складна форма вини визнавалась фактично однією окремою формою вини, поряд з умислом і необережністю [37, с. 7]. У деяких випадках, як доречно зазначає П. С. Берзін, специфічний кримінально-правовий зміст суб'єктивної сторони складу злочину може включати наявність двох різних форм вини (поєднувати дві форми) – окремо (одна із них) щодо самого вчинюваного діяння (дії чи бездіяльності) і окремо (інша) щодо суспільно небезпечних наслідків, які настали в його результаті. Проте, у теорії кримінального права немає єдності щодо так званої змішаної форми вини [38, с. 102].

Окремі вчені називають злочин, склад якого передбачає дві різні форми вини щодо діяння і наслідків, «суспільно небезпечним діянням з подвійною формою вини». Найчастіше така форма вини має місце при вчиненні тих злочинів, які пов'язані з порушенням спеціальних правил та обов'язків і настанням в результаті шкідливих наслідків. На їх думку, подвійна форма вини може виявлятися в умислі щодо порушення таких правил і в необережності щодо шкідливих наслідків [3, с. 144-146]. Також, підвидом злочинів зі складною формою вини визнають злочини з матеріальним складом, що мають два наслідки – найближчий та похідний (віддалений) [14, с. 171-172].

Проблема комбінованої «складної» форми вини є однією з найбільш дискусійних у кримінальному праві, що завжди привертала увагу науковців. Взагалі, прихильники такої форми вини розглядають її не як звичайне поєднання умислу і необережності в одній з існуючих в законі форм вини, а як нову, третю форму вини, хоча чинне законодавство її не знає. Це, на думку В. К. Матвійчука, є прогалиною в українському законодавстві. Він наголошує на необхідності внесення роз'яснень у відповідну постанову Пленуму Верховного суду України [39, с. 304].

Треба зазначити, що склади земельних злочинів сконструйовані не однозначно. Так, наприклад, самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво – злочин з матеріальним складом, що має два наслідки: безпосередній – порушене право земельної власності, а похідний – спричинення матеріальних збитків землевласнику чи землекористувачу. У цьому складі психічне ставлення винного до діяння та безпосереднього наслідку є виключно умисним, а до похідного наслідку – може бути необережним, але взагалі злочин потрібно визнавати умисним. Забруднення або псування земель – злочин з матеріальним складом, який характеризується по-перше, порушенням встановлених правил поводження з небезпечними для людини та довкілля речовинами, по-друге, наявністю двох наслідків: 1) безпосередній – забруднення довкілля та 2) похідний – створення небезпеки для життя, здоров'я людей чи довкілля. Відповідно, даний злочин має складну форму вини: ставлення до діяння та до безпосереднього наслідку – умисел чи необережність, а щодо похідного наслідку – виключно необережне. Даний злочин в цілому треба вважати необережним. Незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель – злочин з матеріальним складом. У даному випадку ми маємо класичний умисний злочин. Тому, що об'єктивна сторона його не обтяжена додатковими обставинами. Незаконне заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах – злочин, що має формальний склад. Відповідно він характеризується виключно умисною формою вини. Нарешті, склад безгосподарського використання земель, як і склад незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель є матеріальним і, відповідно, має умисну форму вини.

Висновки. Щодо вищенаведеного можна зробити наступний висновок: важливість земельних ресурсів у суспільному житті вимагає від держави забезпечення їх охорони всіма існуючими засобами, особливо правовими. Особлива роль у правовій охороні відводиться засобам кримінально-правового впливу, серед яких чинне місце займає кримінальна відповідальність. Саме вона є найбільш дієвим засобом, який постійно потребує подальшого вдосконалення.

Список використаних джерел:

1.Карпушин М.П., Курляндский В. И. Уголовная ответственность и состав преступления. / М. Карпушин, В. Курляндский. – М.: Юридическая литература, 1974. – 229 с.

2.Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. / Яков Маркович Брайнин. – М.: Юридическая литература, 1963. – 275 с.

3.Матишевський П.С. Кримінальне право України: Загальна частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / Павло Семенович Матишевський. – К.: А.С.К. – 2001. – 352 с.

4.Пинаев А.А. Курс лекций по Общей части уголовного права Украины. Книга 1 «О преступлении» / Анатолий Алексеевич Пинаев. – Х.: Харьков юридический, 2001. – 289 с.

5.Тихонов К.Ф. Субъективная сторона преступления. Проблема социального содержания вины в советском уголовном праве. / К. Ф. Тихонов. – Саратов: Приволжск. кн. изд-во, 1967. – 104 с.

6.Ной И.С. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве. / Иосиф Саломонович Ной. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1973. – 192 с.

7.Загородников Н.И. О пределах уголовной ответственности // Советское государство и право. / Николай Иванович Загородников. – 1967. – № 7. – С. 39-46.

8.Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. / Юрій Васильович Баулін. – К.: Атака, 2004. – 296 с.

9.Стручков Н.А. Уголовная ответственность и её реализация в борьбе с преступностью. / Николай Алексеевич Стручков. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1978. – 288 с.

10.Чугуников І.І. Правовідносини та форми їх реалізації у кримінальному праві України: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Одеська національна юридична академія. / І. І. Чугуников. – Одеса, 2001. – 23 с.

11.Сахнюк С. Загальна характеристика кримінальної відповідальності як основної категорії кримінального права України. (Електронний ресурс) / Сергій Сахнюк // Юридичний журнал. – 2009. – № 11. – Режим доступу до журн. : http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3344.

12.Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. / Т. А. Лесниевски-Костарева. – М.: НОРМА, 1998. – 296 с.

13.Шульга А.М. Проблеми кримінальної відповідальності за земельні злочини / Андрій Михайлович Шульга // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. - № 1082. Серія «Право». – Випуск № 16, 2013. – С. 154-157.

14.Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х.: Право, 2010. – 456 с.

15.Вереша Р.В. Кримінальне право України. Загальна частина. Навч. посіб. / Р. В. Вереша. – 2-ге вид.перероб. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 320 с.

16.Эффективность юридической ответственности в охране окружающей среды / [Отв. ред. О. С. Колбасов, Н. И. Краснов]. – М.: «Наука», 1985. – 224 с.

17.Повелицына П.Ф. Уголовно-правовая охрана природы в СССР / Полина Федоровна Повелицына. – М.: Юрид. лит., 1981. – 88 с.

18.Кримінальне право України: Заг. частина: Підручник / Александров Ю. В., Антипов В. І., Володько М. В. та ін.; Відп. ред. Кондратьєв Я. Ю.; Наук. ред. Клименко В. А. та Мельник М. І. – К.: Правові джерела, 2002. – 432 с.

19.Кримінальне право України. (Загальна частина): підручник / [А. М. Бабенко, Ю. А. Вапсва, В. К. Грищук та ін.]; за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, ХНУВС. – Х.: Вид-во ХНУВС, 2011. – 378 с.

20.Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник / Павло Львович Фріс. – Київ: «Центр навчальної літератури», 2004. – 362 с.

21.Уголовное право Украины. Общая и Особенная части: Учебник / Отв. ред. заслуженный деятель науки и техники Украины, доктор юридических наук, профессор Е. Л. Стрельцов. – Х.: ООО «Одиссей», 2007. – 720 с.

22.Земельное право. Учебник / Под ред. Боголюбова С. А.– М.: ООО «ТК Велби», 2002 – 400 с.

23.Земельне право України: Підручник / М. В. Шульга (кер. авт. кол.), Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, А. П. Гетьман та ін.; За ред. М. В. Шульги. – К.: Юрінком Інтер, 2004. — 368 с.

24.Экологическое право: Учебник / Под ред. Бринчук М. М. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2003. – 670 с.

25.Екологія: Підручник / С. І. Дорогунцов, К. Ф. Коценко, М. А. Хвесик – К.: КНЕУ, 2005. – 371 с.

26.Земельное право: Учеб. Пособие / А. А. Погребной, И. И. Каракаш. – К.: Истина, 2002. – 496 с.

27.Земельне право: курс лекцій для студентів юрид. вузів та факультетів. 2 видання / Под ред. Ковтун В. М. – К.: ТП Пресс, 2003. – 208 с.

28.Академічний курс: Підручник для вищих навчальних закладів / За заг. ред. Шемшученко Ю. С. – К.: ТОВ «Юридична думка», 2005. – 848 с.

29.Лютий Я.Н. Прогнозирование и планирование использования земельных ресурсов: Учеб. пособ. – Киев: Изд-во УСХА, 1991 – 136 с.

30.Данілішин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Коваль Я.В., Новоротов О.С., Паламарчук М.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України. – Київ: РВПС України, 1999. – 237 с.

31.Гуторова Н.О. Кримінально-правова охорона державних фінансів / Наталія Олександрівна Гуторова. – Х.: Вид. НацУВС, 2001. – 383 с.

32.Жевлаков Э.Н. Экологические преступления: понятия, виды, проблемы ответственности: Автореф. дисс. … д-ра юрид. наук: 12.00.08 / Э. Н. Жевлаков. – М., 1991. – 40 с.

33.Наумов А.В. Уголовный закон в условиях перехода к рыночной экономике // Сов. гос-во и право. – 1991. – № 2. – С. 31-37.

34.Никифоров А.С. Юридическое лицо как субъект преступления // Гос-во и право. – 2000. – № 8. – С. 18-27.

35.Грищук В.К., Пасєка О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: монографія / В.К. Грищук, О.Ф. Пасєка. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 248 с.

36.Дудоров О. Проблема юридичної особи як суб'єкта злочину та її вирішення у проектах КК України // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 2. – С. 133-139.

37.Горбуза А.Д. Смешанная форма вины по советскому уголовному законодательству: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. / А. Д. Горбуза. – М., 1972. – 20 с.

38.Берзін П.С. Про особливості врахування наслідків як результату поведінки людини у змісті юридичної конструкції складної форми вини / П. С. Берзін // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 2 (88). – С. 95-102.

39.Матвійчук В.К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження): монографія / В. К Матвійчук. – К.: «Азимут Україна», 2005. – 464 с.